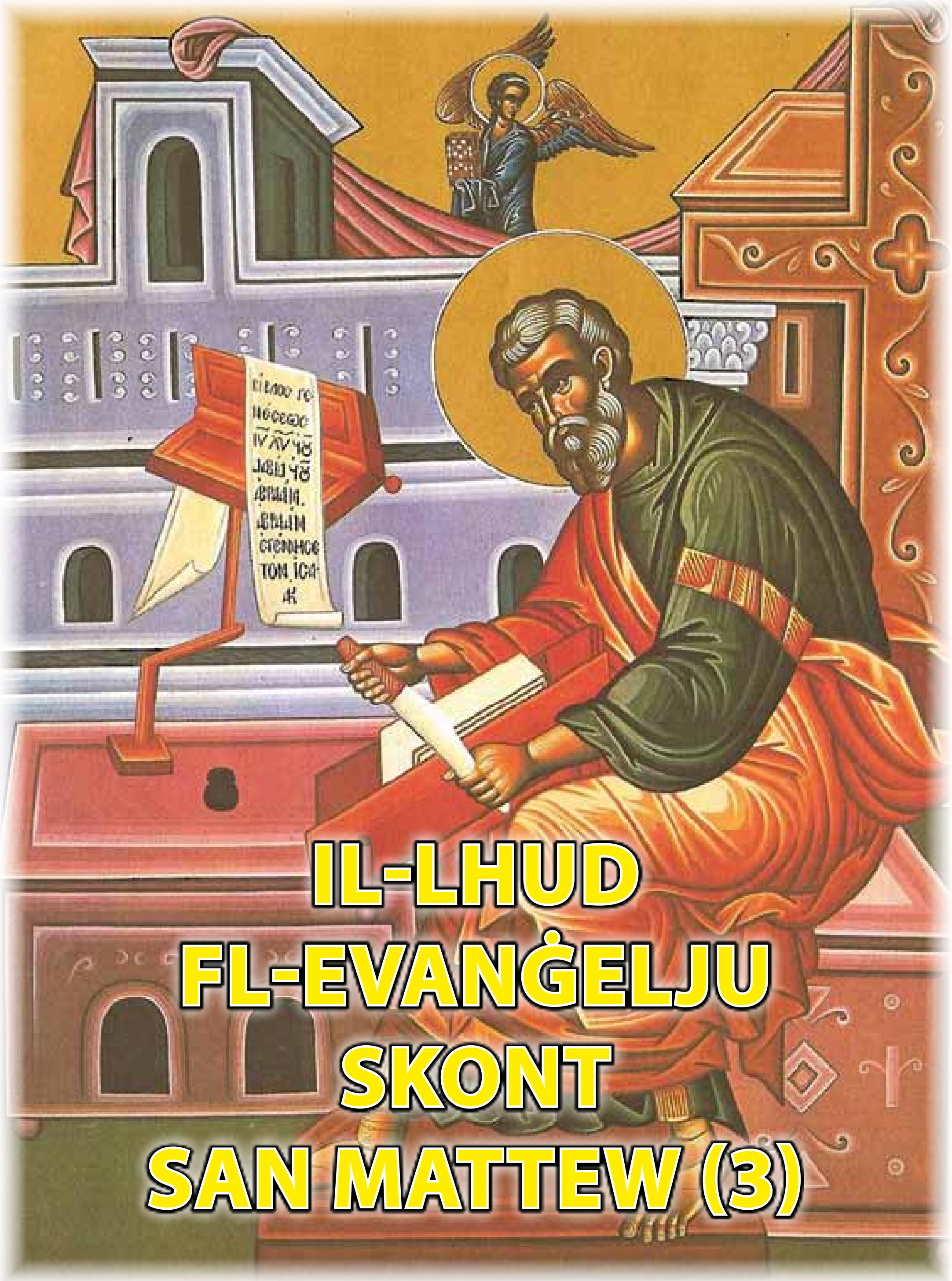

IL-LHUD FL-EVANĠELJU SKONT SAN MATTEW (3)

Rev. Dr Martin Micallef ofm cap

F'din is-serje ta' tliet artikli qegħdin nippruvaw naraw kif l-Evanġelista San Mattew jitkellem fuq il-Lhud fin-narrativa tiegħu. Fl-ewwel parti rajna x'inhuma l-argumenti ewlenin li xi wħud mill-istudjużi jġibu sabiex juruna li meta nkiteb l-Evanġelju skont San Mattew, il-komunità nisranija li għaliha nkiteb dan l-Evanġelju, b'xi mod kienet inqatgħet mill-komunità

Lhudija jew mill-istrutturi ta' dak li issa kellu jibda jissejjaħ il-Ġudaiżmu.[1] Fit-tieni parti, imbagħad, ippreżentajna tliet parabboli li nsibu lejn l-aħħar ta' dan l-Evanġelju li jkomplu juruna l-konsegwenzi negattivi li kellhom iġarrbu dawk il-Lhud li baqgħu ma emmnux li Ġesù hu l-Messija.[2] F'din it-tielet parti, se nippruvaw nistaqsu jekk skont dan l-Evanġelista, huwiex Iżrael kollu li kien jinsab taħt it-theddida tal-ġudizzju ta' Alla jew inkella parti biss minn Iżrael, jiġifieri, il-mexxejja Reliġjużi Lhud li baqgħu ma emmnux f'Ġesù bħala l-Messija.

Il-Folla

Meta nibdew naqraw l-Evanġelju skont San Mattew, ma nistgħux ma ninnutawx il-preżentazzjoni favorevoli tal-folla. Il-folla hija murija kollha entużjażmu għall-messaġġ ta' Ġesù, speċjalment fl-ewwel fażijiet tal-ħajja pubblika tiegħu. Meta iżda naslu għall-Kapiltu 21, San Mattew donnu jipprepara t-triq għall-għażla li l-folla kellha tagħmel meta niġu għax-xena tal-proċess ta' Ġesù quddiem Pilatu. Allura diġà fil-mument tal-arrest tiegħu, Ġesù jindirizza lill-'folol' bħala dawk li daru kontrih: "F'dik is-siegħa, Ġesù qal *lill-folol* [bil-Grieg: *tois oklois*] – kelma li nqabżet fit-Traduzzjoni tal-*Għaqda Biblika Maltija* - 'Qiskom ħriġtu għal xi ħalliel, armati bis-sjuf u bsaten biex taqbdu lili!'" (Mt 26,55).

Meta mbagħad naslu għall-proċess ta' Ġesù quddiem Pilatu, naqraw li l-qassisin il-kbar u x-xjuħ dawru l-folla favur tagħhom hekk kif dawn talbu l-ħelsien ta' Barabba u l-mewt ta' Ġesù (Mt 27,15-23). Bosta huma l-punti li ma rridux inħalluhom jaqbżulna f'din ix-xena. L-ewwel, filwaqt li l-qassisin il-kbar u x-xjuħ huma fuq in-naħa ta' Barabba, min-naħa l-oħra, Alla nnifsu jintervjeni favur Ġesù u jiddikjarah "raġel ġust" (v.19) permezz tal-ħolma tal-mara ta' Pilatu. Fil-fatt, il-ħolm, motif użat spiss f'dan l-Evanġelju, iservi biex permezz tiegħu l-Mulej Alla juri r-rieda tiegħu.[3]

It-tieni, fil-v.25 naqraw kif "il-poplu kollu qabeż u qal: 'Demmu fuqna u fuq uliedna!'" F'dan il-vers, San Mattew ma jużax l-istess kelma bil-Grieg li ssoltu

juża għal meta jirreferi għall-folla, jiġifieri, l-kelma *oklos*. Minflok meta jikteb: "*il-poplu* kollu qabeż u qal…" San Mattew juża l-kelma bil-Grieg: *laos*. Ħafna drabi San Mattew juża din il-kelma b'referenza speċjali għal Iżrael bħala l-'poplu ta' Alla'.[4] Meta nqisu dan, mela, naraw li f'kuntrast ma' Pilatu, il-Gvernatur Pagan li ħasel idejh, il-poplu [ta' Alla] / *laos* jiddikjara l-aċċettazzjoni tar-responsabblilità għall-mewt ta' Ġesù. Fil-fatt, ħafna Kummentarji fuq dan l-Evanġelju jinterpretaw il-v.25 bħala turija li l-poplu kollu ta' Iżrael, il-poplu l-magħżul ta' Alla, ingħaqad biex jieħu fuqu l-ħtija tal-mewt ta' Ġesù.[5]

Id-dikjarazzjoni tal-folla quddiem Pilatu hija enfasizzata bl-attribuzzjoni tal-espressjoni "il-poplu kollu" li hija waħda enfatika. Dan juri li ma kinux biss il-qassisin il-kbar u x-xjuħ, imma l-poplu kollu li ħa r-responsabbilità tal-mewt ta' Ġesù. Dan narawh diġà fil-v.22 fejn il-folla tgħid lil Pilatu x'għandu jsir minn Ġesù: "Weġbuh ilkoll: 'Sallbu!'" L-użu tal-kelma 'ilkoll' [bil-Grieg: *pantes*] hawnhekk, tenfasizza li din kienet l-għażla tal-folla kollha, jew tal-Lhud kollha preżenti, jiġifieri, kemm tal-Kapijiet kif ukoll tal-poplu. Anke l-forma grammatikali tat-tweġiba tagħhom li hija imperattiv passiv tagħti l-impressjoni li l-folla stess qed tgħaddi l-ġudizzju tagħha fuq Ġesù.[6] Imma aktar minn hekk, meta nerġgħu niġu għall-v.27, San Mattew jenfasizza din ir-responsabbililtà tal-folla bl-estensjoni tal-kliem "fuq uliedna" - "demmu fuqna u fuq uliedna".[7]

It-tielet ħaġa li rridu ninnutaw hija l-enfasi li San Mattew iqiegħed fuq l-għażla li kellha ssir bejn Ġesù u Barabba u fuq il-kuntrast bejn iż-żewġ persuni. Għalkemm San Mark jikteb: "Tridux nitilqilkom is-sultan tal-Lhud?" (Mk 15,9), San Mattew jagħmel l-għażla aktar espliċità: "Lil min triduni nitilqilkom, lil Barabba jew lil Ġesù li jgħidulu l-*Messija* [bil-Grieg: *Kristos*]?" (Mt 27,17). F'San Mattew, mela, l-għażla hija bejn priġunier magħruf u l-Kristu [il-Messija]. It-titlu ta' Messija huwa wieħed importanti għal dan l-Evanġelista kif jidher sa mill-bidu nett tal-Evanġelju, fejn dan it-titlu jitqiegħed fuq l-istess livell ta' 'Bin David' (1,1) u 'Sultan tal-Lhud' (2,1-12), żewġ titli b'konnotazzjoni politika. Wara dan, it-titlu 'Messija/Kristu' mhuwiex użat sal-Kapitlu 11, fejn hawnhekk hu redefinit f'termini ta' xi ħadd li jfejjaq u jsalva.[8] F'16,16 Pietru jagħraf li Ġesù mhuwiex biss 'il-Messija/Kristu' imma wkoll "Bin Alla l-ħaj." Minn issa 'l quddiem, Ġesù jibda jkellem lid-dixxipli tiegħu fuq it-tbatija u l-mewt tiegħu.[9] Meta mbagħad niġu għax-xena tal-proċess ta' Ġesù quddiem Pilatu, mela, il-folla kollha jew aħjar il-poplu ta' Alla li kien ilu tant jistenna lill-Messija, talab li l-Messija jiġi msallab.

Il-Poplu l-Ġdid ta' Alla

Ma nkunux żbaljati jekk ngħidu li kien proprju Mt 27,25

"u l-poplu kollu qabeż u qal: 'Demmu fuqna u fuq uliedna'", aktar minn kull vers ieħor, li serva ta' bażi għar-reputazzjoni tal-anti-Ġudaiżmu ta' San Mattew. Mhux biss, imma kien dan l-istess vers li ntuża matul is-sekli biex jiġġustifika persekuzzjoni nisranija kontra l-Lhud. Imma mqar hawnhekk, dak li jidher bħala l-anti-Ġudaiżmu ta' San Mattew irridu nippruvaw neżaminawh b'aktar attenzjoni mis-soltu kritika li jagħtu bosta studjużi ta' dan l-Evanġelju.

Il-qawwa negattiva tal-espressjoni "il-poplu kollu" f'27,25 hija unika f'San Mattew. B'danakollu din l-espressjoni hija b'xi mod ippreżentata f'paralleliżmu ma' dak li nsibu f'13,15: "Għax il-qalb ta' dan il-poplu twebbset; kienu tqal biex jisimgħu b'widnejhom, u għalqu għajnejhom li ma jmorrux jaraw b'għajnejhom, u jisimgħu b'widnejhom u jifhmu b'moħħhom, u hekk ibiddlu ħajjithom u jiena nfejjaqhom." Hekk ukoll, f'15,8 naqraw: "Dan il-poplu bix-xofftejn biss jagħtini ġieħ, imma qalbhom hija 'l bogħod minni."

Dawn iż-żewġ kwotazzjonijiet meħudin minn Isaija (13,15 = Isa 6,10; 15,8 = Isa 29,13), jagħtuna indikazzjoni li r-referenzi negattivi l-oħra għall-'poplu' fl-Evanġelju skont San Mattew jappartjenu għall-kategoriji tal-polemiċi u t-twissijiet profetiċi. Mhux biss, imma dawn l-istess referenzi rridu nippruvaw narawhom ukoll fid-dawl ta' referenzi oħra għall-poplu fl-istess Evanġelju li jġorru magħhom ton pożittiv. Hekk, per eżempju, f'Mt 1,21 naqraw: "għax hu jsalva l-poplu tiegħu minn dnubiethom." Hekk ukoll, f'4,23: "U dar il-Galilija kollha jgħallem fis-sinagogi tagħhom, ixandar l-Evanġelju tas-Saltna, u jfejjaq kull xorta ta' mard u dgħufija fost il-poplu." F'26,5 imbagħad naqraw kif il-qassisin il-kbar iddeċidew li jarrestaw lil Ġesù "mhux fil-festa, li ma tinqalax xi rewwixta fil-poplu."

Imma l-aktar referenza li forsi tolqotna hija dik li nsibu f'27,63 fejn naqraw kif il-qassisin il-kbar u l-Fariżej talbu lil Pilatu sabiex iħares il-qabar ta' Ġesù li ma jmorrux id-dixxipli jisirqu l-ġisem tiegħu u "jgħidu lill-poplu 'Qam mill-imwiet,' u hekk il-qerq tal-aħħar ikun agħar minn tal-ewwel." Din ir-referenza turi li mqar wara r-referenza negattiva għall-'poplu', li f'27,25 talab li l-Messija jiġi msallab, San Mattew xorta waħda kien għadu qed ibexxaq u mhux jagħlaq il-bieb favur il-poplu.[10] Dan kien l-istess poplu li issa donnu kien jinsab f'kompetizzjoni bejn mal-Fariżej min-naħa, u dawk li kellhom ixandru l-messaġġ tal-qawmien ta' Ġesù min-naħa l-oħra.

Fid-dawl ta' dan kollu, mela, jidher li Iżrael tat-Testment il-Qadim, issa kien qed isib il-milja tiegħu fil-poplu l-ġdid ta' Alla, il-Knisja, li tinkludi fiha kemm Pagani kif ukoll Lhud li emmnu f'Ġesù bħala l-Messija.

Il-Pagani

Fil-fatt, tajjeb ninnutaw kif minkejja li l-Evanġelju skont San Mattew għandu xejra jew togħma qawwija Lhudija, b'danakollu dan l-istess Evanġelju għandu wkoll ħarsa pożittiva fuq il-pagani. Hekk, per eżempju, is-sentenza li biha jiftaħ dan l-Evanġelju tiddeskrivi lil Ġesù mhux sempliċiment bħala 'bin David,' imma wkoll bħala 'bin Abraham' (Mt 1,1) li fih kellhom jitbierku l-ġenerazzjonijiet kollha. Hekk ukoll fil-kumplament tal-ġeneoloġija, ninnutaw li jissemmew erba' nisa 'pagani' bħala l-antenati ta' Ġesù: Tamar, Raħab, Rut u l-mara ta' Urija.

In-narrativa tat-twelid ta' Ġesù wkoll tirrifletti dan l-aspett pożittiv lejn il-Pagani. San Mattew, jagħti importanza lil din it-tema meta jirrakkonta kif l-ewwel persuni li taw qima lil dak li twieled 'sultan tal-Lhud' ma kinux il-Lhud jew il-mexxejja reliġjużi tagħhom. Minflok, dawn kienu nies pagani li ġew mil-Lvant (Mt 2,1-12), l-istess kif żmien qabel kienet għamlet is-Sultana ta' Saba li waslet għand bin David bi kwantità ta' deheb, ħwawar u ħaġar prezzjuż (ara 1 Slat 10,1.10).

Imbagħad għandna wkoll l-episodju tal-ħarba tal-familja mqaddsa lejn l-Eġittu wara li Erodi ordna li jinqatlu t-tfal subien taħt is-sentejn (ara Mt 2,13-18). Wara li l-istess familja tirritorna fl-art ta' Iżrael (ara Mt 2,19-23), in-narrativa teħodna direttament fil-ministeru ta' Ġesù li nfirex barra territorju Lhudi, u allura f'territorju pagan, sas-Sirja u d-Dekapoli (4,24-25). Mhux biss, imma l-għażla ta' dan it-territorju għall-ministeru ta' Ġesù hija konxjament magħżula minn San Mattew sabiex tkun "Galilija tal-ġnus!" (4,15).

Meta mbagħad niġu għar-rakkonti tal-passjoni u l-mewt ta' Ġesù, naqraw kif suldat pagan jistqarr lil Ġesù: "Dan kien tassew Bin Alla!" (27,54). Ir-rakkonti tal-Maġi, mela, li waslu mill-bogħod biex jaduraw lil Ġesù wara t-twelid tiegħu (2,1-12) u s-suldati taħt is-salib ta' Ġesù li jagħrfu min kien, hekk kif huwa miet (27,54), iservu bħala 'ftuħ' u 'għeluq' jew *'brackets'* għan-narrativa tal-ħajja ta' Ġesù. Kemm il-Maġi kif ukoll is-suldati huma Pagani u barranin għall-poplu ta' Iżrael. B'danakollu, San Mattew jippreżentahom it-tnejn li huma f'kuntrast mal-awtoritajiet reliġjużi Lhud li naqsu milli jmorru jaraw fejn twieled il-Messija, minkejja li kienu jafu fejn. Mhux biss, imma wkoll aktar tard huma fittxew li jagħmlu dak li Erodi ma rnexxilux jagħmel, jiġifieri li joqtlu lis-'Sultan tal-Lhud.'

B'dan f'moħħna mela nistgħu nifhmu aħjar il-parabboli li nsibu fil-kapitli 21-22 fejn Ġesù jitkellem fuq kif "is-Saltna ta' Alla tittieħed mingħandkom u tingħata lill-ġens li jagħmel il-frott minnha" (21,43) u fuq li kif il-mistednin magħżula għall-festa tat-tieġ ta' bin is-sultan tilfu din l-istedina biex din ingħatat kemm għall-"ħżiena u t-tajba" (22,10). Permezz ta' dawn il-parabboli, San Mattew kien mela qed jurina li l-barkiet li kienu mogħtijin biss lil Iżrael, issa kienu qed jgħaddu wkoll għall-persuni oħra li emmnu f'Ġesù bħala l-Messija.

Fil-fatt, għalkemm fuq ix-xewqa ta' Ġesù stess, l-ewwel missjoni tad-dixxipli kienet waħda ristretta għal Iżrael (ara 10,5), din l-istess missjoni ma kellhiex iddum ma tinbidel għal waħda universali kif naqraw f'24,14: "Dan l-Evanġelju tas-Saltna

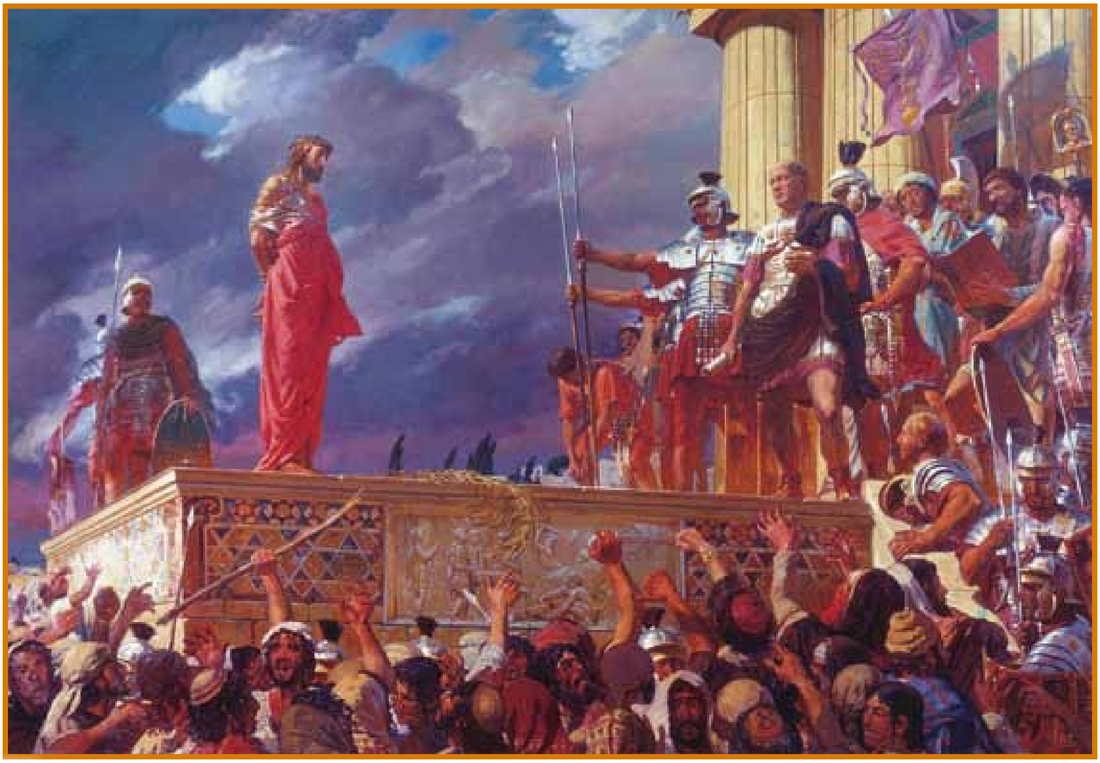

jixxandar fid-dinja kollha, biex il-ġnus kollha jkollhom xhieda." Hekk ukoll naqraw fl-aħħar tal-istess Evanġelju, fejn qabel jitla' s-sema, Ġesù jordna lid-dixxipli: "morru, mela, agħmlu dixxipli mill-ġnus kollha" (27,19).

Referenzi bħal dawn juruna li għall-Evanġelista San Mattew, il-Pagani li emmnu f'Ġesù issa kienu jinsabu fuq l-istess livell li kellhom il-Lhud, jew aħjar il-poplu ta' Alla.[11] Meta nqisu dan kollu, irridu mela nistaqsu kemm tassew nistgħu nakkużaw lil San Mattew bir-responsabbilità ta' anti-Ġudaiżmu?

Ċirkustanzi Storiċi

Xi studjużi jżommu li l-polemika ħarxa kontra l-Lhud li nsibu fl-Evanġelju ta' San Mattew għandna nippruvaw nifhmuha – u forsi wkoll niskużawha – fid-dawl taċ-ċirkustanzi storiċi li fih inkiteb dan l-Evanġelju, jiġifieri, immedjatament wara perjodu ta' żmien li fih kien hemm ostilità kbira bejn il-komunità nisranija li għaliha huwa indirizzat dan l-Evanġelju u s-sinagoga, ostilità li waslet għall-firda bejn iż-żewġ komunitajiet. L-Evanġelista San Mattew u l-insara li għalihom kien qed jikteb kienu għadhom qed jirkupraw minn din il-firda jew trawma jekk nistgħu nsejħulha hekk.[12]

Huwa għalhekk li San Mattew jurina kif il-falliment ta' ħafna mill-poplu ta' Alla li ma weġbux b'mod pożittiv għall-inizjattiva ta' Alla meta dan bagħat lil Ibnu Ġesù, jirrifletti fallimenti oħra tal-istess poplu li naqraw fuqhom fit-Testment il-Qadim. Imma din id-darba kien hemm dimensjoni akbar f'dan il-falliment, għaliex issa kien il-Messija stess li huma kienu ċaħdu. Minħabba f'hekk Iżrael, bħala l-poplu ta' Alla, kien tilef il-post privileġġjat li kellu. Dan il-post issa għadda għall-Knisja. Filwaqt li ngħidu dan, iżda, irridu nżommu f'moħħna illi l-Lhud, kemm bħala individwi kif ukoll bħala komunità, ma kellhomx jibqgħu mċaħħda mill-opportunità li jsalvaw, kemm-il darba jkunu kienu lesti li jemmnu f'Ġesù, u allura jsiru parti mill-*ekklesia,* il-knisja tiegħu.

Fid-dawl ta' dan kollu, mela, li nsejħu lill-Evanġelju jew lill-Evanġelista San Mattew anti-Semitiku ikun verdett aħrax. Interpretazzjoni bħal din ittellifna l-għan li għalih inkiteb dan l-Evanġelju. L-Evanġelju ta' San Mattew mhuwiex Evanġelju kontra l-Lhud, iżda Evanġelju għall-knisja, sabiex jgħallem lid-dixxipli permezz tal-mod kif il-Lhud ġabu ruħhom ma' Ġesù. Aktar minn hekk, il-konvinzjonijiet teoloġiċi ta' San Mattew għall-falliment ta' Iżrael mhumiex frott ta' xi mibegħda personali jew xi xewqa ta' tpattija. Dan joħroġ tajjeb mit-tagħlim qawwi li nsibu f'dan l-Evanġelju dwar l-imħabba u l-maħfra tal-għedewwa, speċjalment fid-Diskors tal-Muntanja.

Għalhekk filwaqt li b'sogħba ngħidu li kien hemm drabi meta dan l-Evanġelju ntuża b'mod ħażin bħala arma ta' preġudizzju jekk mhux ukoll bħala mezz ta' persekuzzjoni kontra l-Lhud, dan ma jidhirx li kien l-intenzjoni ta' San Mattew meta huwa kiteb l-Evanġelju tiegħu. Dan l-Evanġelista jagħtina biss ir-rakkont tal-għażla ħażina li ħafna minn Iżrael għamlu u l-konsegwenzi diżastrużi li ġabet magħha din l-għażla fir-rigward tal-post li l-poplu ta' Alla kellu fil-pjan ta' salvazzjoni.

Konklużjoni

Dawk kollha li huma involuti fid-djalogu bejn l-Insara u l-Lhud llum, iridu mela jieħdu b'aktar serjetà l-istudju tal-Evanġelju skont San Mattew. Dan l-Evanġelju jfakkarna fil-bżonn ta' studju xjentifiku-storiku sabiex napprezzaw aktar il-messaġġ tat-Testment il-Ġdid.[13] Mingħajr attenzjoni għall-isfond storiku li fih inkiteb dan l-Evanġelju, San Mattew faċilment isir test perikoluż li jwassal għal sentimenti ta' anti-semitiżmu. Bil-kuntrarju, iżda, l-istudju storiku ta' dan l-Evanġelju jgħinna naraw kif dan l-Evanġelju jqiegħed lil Ġesù u lill-ewlenin insara fil-qalba tat-tradizzjoni Lhudija.

Bħala konklużjoni, mela, aħna nżommu li l-Evanġelju skont San Mattew, għalkemm

jista' jinħass aħrax fit-ton polemikuż li juża meta jitkellem fuq il-Lhud, madankollu dan mhuwiex Evanġelju anti-Semitiku. Għall-kuntrarju, dan hu Evanġelju mimli kompassjoni imma li fl-istess ħin jagħmel ukoll appell qawwi għal dawk il-Lhud li kienu għadhom ma emmnux f'Ġesù bħala l-Messija sabiex jagħrfu l-iżball tagħhom.

Referenzi

1 Ara Martin Micallef, *Il-Lhud Fl-Evanġelju skont San Mattew (1),* f'*L-Art Imqaddsa, Rivista Biblika*, 175 (Jannar-Marzu 2012) 30-35.

2 Ara Martin Micallef, *Il-Lhud Fl-Evanġelju skont San Mattew (2),* f'*L-Art Imqaddsa, Rivista Biblika*, 176 (April-Ġunju 2012) 28-34.

3 Ara Mt 1,20-21; 2,12.13.19-20. Il-ħolm huwa wieħed mill-modi kif Alla jikkomunika mal-bniedem fit-Testment il-Qadim. Ara, J. M. Everts, *Dreams,* in *Anchor Bible Dictionary,* ed. D. N. Freedman, New York-London 1992, vol. II, 231f.

4 Ara Mt 1,21 "għax hu jsalva l-*poplu* [bil-Grieg: *laos*] tiegħu minn dnubiethom"; ara wkoll Mt 2,6: "U Int, Betlehem, art ta' Ġuda, le, m'intix l-iżgħar fost il-bliet il-kbar ta' Ġuda, għax minnek joħroġ mexxej li jirgħa *l-poplu* [bil-Grieg: *laos*] tiegħi Iżrael."

5 Ara, per eżempju, R. H. Gundry, *Matthew, A Commentary on his Literary and Theological Art,* Grand Rapids 1982, 565; F. W. Beare, *The Gospel According to Matthew,* Oxford 1981, 531.

6 Fuq dan, ara Helen K. Bond, *Ponzio Pilato, Storia e interpretazione*, Brescia 2008, 180.

7 Għall-isfond bibliku ta' din l-espressjoni ara d-diskussjoni f' H. Kosmala, *His Blood on Us and on Our Children" (The Background of Matt 27,24-25),* in *Annual of the Swedish Theological Institute* 7, Leiden 1970, 94-126.

8 Ara b'mod speċjali, Mt 11,2-6 fejn Ġesù jikkwota lil Isaija 35,5-6; 61,1.

9 Ara Mt 16,21-22. Fuq it-tifsira tat-titlu "Kristu" jew "Messija" fl-Evanġelju skont San Mattew, ara, J. D. Kingsbury, *Matthew, Structure, Christology, Kingdom,* London 1976, 96f.

10 B'danakollu hemm numru ta' studjużi li jżommu pożizzjoni opposta, jiġifieri, li San Mattew kien qed jagħlaq il-bibien għal kollox għall-poplu ta' Iżrael. Ara, per eżempju, D. Hare – D. Harrington, "'Make Disciples of All the Gentiles' (Matt 28:19)", in *Catholic Biblical Quarterly* 37 (1975) 359-369. Kontra dan l-artiklu iżda ara, J. Meier, "Gentiles or Nations in Matt 28:19"? in *Catholic Biblical Quarterly* 39 (1977) 94-102.

11 Għal studju sistematiku fuq it-tema tal-pagani fl-Evanġelju skont San Mattew, ara, David C. Sim, *The Gospel of Matthew and Christian Judaism, The History and Social Setting of the Matthean Community,* Edinburgh 1998, 215-256.

12 Fuq dan il-punt kompli ara d-diskussjoni, f' Ulrich Luz, *Anti-Judaism in the Gospel of Matthew as a Historical and Theological Problem: An Outline,* in *Studies in Matthew,* Grand Rapids/MI 2005, 243-261.

13 Din hija wkoll il-pożizzjoni tal-Knisja f'wieħed mill-aħħar Dokumenti uffiċjali tagħha. Ara, The Pontifical Biblical Commission, *The Jewish People and their Sacred Scriptures in the Christian Bible,* Vatican 2002.